

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 3.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **S. PETER COWE**
ÁNI ÖRÖKSÉGE
- **ELKE HARTMANN**
KARS ELVESZETT ÖRÖKSÉGE
- **KAREN JALLATYAN**
ÜZENŐ FÉNYKÉPEK ÁNI „ELVESZETT VÁROSBÓL”
- **KONRAD SIEKIERSKI**
ÖRMÉNY ZARÁNDOKLATOK ÁNIBA, AZ ELVESZETT
SZÜLŐFÖLDRE
- **VAHÉ TACHJIAN – JOSEPH RUSTOM**
AZ OSMÁN ÖRÖKSÉG ELVETÉSE ÉS A NEMZETI STÍLUS
MEGTEREMTÉSE
- **KOVÁCS BÁLINT**
AZ ERDÉLYI „ÁNI-ÖRMÉNYEK” MINAS BŽŠKEANC’
ÚTLEÍRÁSÁBAN
- **SZEMLE**
KONRAD SIEKIERSKI, CHRISTINE BAGHDASARYAN,
KIMA SARIBEKYAN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Áni emlékezetének sokrétű dinamikája (Elke Hartmann – Kovács Bálint)	317
<i>Tanulmányok</i>	
S. Peter Cowe: Áni öröksége. Történetek a veszteségről és a gyarapodásról	323
Elke Hartmann: Kars elveszett öröksége	335
Zhenya Ghazaryan: Az elveszett örökség őrzői. Van városának 19. és 20. század eleji etnográfusai	353
Karen Jallatyan: Üzenő fényképek Áni „elveszett városból”. A vonzalom története, avagy a modern történetiség mint vonzalom	365
Konrad Siekierski: Örmény zarándoklatok Ániba, az elveszett szülőföldre	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Az oszmán örökség elvetése és a nemzeti stílus megteremtése. Az örmény diaszpóra templomépítészete az 1930-as évek Libanonjában	393
Kiss Péter: Az örmény őshaza, Áni szerepe Dondoni Vártán József krónikájában	425
Kovács Bálint: Az erdélyi „Áni-örmények” Minas Bžškeanc’ útleírásában	433
Hakob Matevosyan: „Áni-örmények” a mai Magyarországon	457
<i>Szemle</i>	
Emlékezet, veszteség és visszatérés (Konrad Siekierski)	469
Kaukázusi Albánia (Christine Baghdasaryan)	473
Bulgáriai örmények. Identitás és történelmi emlékezet (Kima Saribekyan)	477

Áni öröksége

Történetek a veszteségről és a gyarapodásról

A mai örmények mély rokonságot éreznek Áni városával. Áni sokkal erőteljesebben rezonál az örmény társadalomban, mint más korábbi fővárosok, legyen szó Tigranakert városáról (és ezzel együtt II. Tigran birodalmáról), vagy Artasat, Duin, Bagaran, Širakawan, Kars, Sis korábbi örmény fővárosokról, amelyeknek az ábrázolása a jelenlegi örmény főváros, Jereván önkormányzatának falán díszelg.¹ Áni már akkor legendává vált, amikor még fővárosként működött: sokszor eltúlzott jelzőkkel írták le, a középkori írók gyakran hivatkoztak az „1001 templomáról ismert Áni”-ra.² Értekezésünket Ániról, a városról és folyamatos, sokoldalú jelentőségéről négy témakörre osztjuk: 1. a város felemelkedése és hanyatlása, illetve annak modern kori történeti értékelése, 2. az erdélyi örményeknek a középkori fővárossal kapcsolatos szóbeli történetei, 3. a hagyományos örmény narratíva mintázata, 4. a város folyamatos jelentőségét hangsúlyozó későbbi nézőpontok kontextusba helyezése. Mi volt tehát röviden ez a történet?

Történelmi áttekintés

A Kr. u. 5. és 6. században Ánit a Kamsarakan család erődjeként jegyezték fel, amely a Kr. u. 9. század elején a Bagratidákra szállt, hogy birtokaik kincstáraként szolgáljon. 961-ben III. Asot (Ašot, 952/953–977) király fővárossá alakította át.³ Örökösei alatt a város folyamatosan bővült, míg végül I. Gagik (989–1020) alatt érte el fénykorát. Gagik fia, III. Szempad (Hovhannes-Smbat, Yovhannēs-Smbat, 1020–1040) a többi, a régióban uralkodó dinasztia politikáját követve Bizáncra hagyta az államot, és már javában folyt a megállapodás végrehajtása, amikor fia, II. Gagik (1025–1079) ellenállást szervezett.⁴ II. Gagik konstantinápolyi látogatása

* A szerző a University California (UCLA), Los Angeles, Near Eastern Languages and Cultures Narekatsi Chair of Armenian Studies professzora (368 Kaplan Hall Los Angeles, CA 90095, cowe@humnet.ucla.edu).

1 Vardanyan, 1995. 157–187.

2 Edesszai Máté, 1869. 177.; Edesszai Máté, 1993. 102.; Kirakos, 1961. 258.; Aristakēs Lastivertc’i, 1985. 220.; Rubrucki Vilmos leírását lásd: Mutafian, 2011. 161.; Mxit’ar Anec’i, 1983. 108.; Bar Hebraeus, 1932. vol. 1. 216.

3 Greenwood, 2011. 61.

4 Manandyan, 1965. 173.

után bizánci kormányzót küldtek, hogy integrálják a királyságot a birodalomba. Mivel a bizánci Dukász-dinasztia, hogy elkerülje a kincstár kimerülését, csökkentette az egységek fizetését, a katonák kevés ellenállást tanúsítottak a szeldzsuk portyázó betörésekkel, majd hódító invázióval szemben.⁵ Ennek következtében Ánit 1064-ben Alp Arslán nagyszeldzsuk szultán (1063–1072) seregei elfoglalták, majd fia, Malik-Shāh (1072–1092) 1072-ben eladta a várost a kurd Shaddādidák dinasztiája Duinban (Dvin) és Bardában uralkodó ágának.⁶ Úgy tűnik, hogy megszakításokkal 1199-ig tartották a várost, először önállóan, majd III. György grúz király (1156–1184) idejétől kezdve hódoltsági viszonyban.⁷ 1199-ben I. Tamar grúz királynő (1184–1213) a régiót az örmény Zak'arida család hadvezéreinek, Zak'arének és Ivanének adta. A terület átvészelte az 1225–1231-es hvárezmi támadást és az 1236–1244-es mongol hadjáratot. A Zak'aridák ezt követően mongol fennhatóság alatt megőrizték uralmukat.⁸

Az utolsó mongol kán, Abu Szaid (Abū Sa'īd, 1316–1335) halála után a trónra pályázók közötti rivalizálás több mint tizenöt évig tartott, ami instabilitást eredményezett, de úgy tűnik, ez nem gátolta komolyan az Ánival folytatott kereskedelmet. Sőt, Timur Lenk (1336–1405) hadjáratai, valamint a kereskedelmi útvonalakra gyakorolt hatása ellenére a kereskedelem a Trebizond felé vezető fontos tengelyen egészen addig folytatódott, amíg az államot 1461-ben be nem olvasztották az Oszmán Birodalomba. Áni megőrizte szerepét – mint tartományi központ és pénzverde – a Dzsálajiridák alatt (körülbelül 1335–1406) és a Karakojunlu törzsszövetség uralmának kezdeti időszakában (körülbelül 1406–1468).⁹

Minden bizonnyal az utóbbi korszakban született meg a döntés, hogy a főváros funkcióját a mongol hódítás utáni időkben egyre nagyobb kereskedelmi jelentőségre szert tevő Jerevánra ruházzák át. Ez volt az oka annak, hogy Áni alacsonyabb rangot kapott az oszmán közigazgatásban a 16. században. 1578-ban csak egy szandzsák székhelye lett, míg riválisa, Kars az egész tartomány (vilajet) központjaként háttérbe szorította.¹⁰ Valószínűleg a végső csapást Ánira mint közösségre I. Abbász perzsa sah (1588–1629) felperzselt föld politikája mérte. A sah a perzsa-oszmán határkonfliktus során a 17. század elején nagy területeket néptelenített el (miközben a lakosságot birodalma belsőbb régióiba telepítette át), hogy elrettentse ellenfeleit a további betörésektől. Számos forrás beszámol az Ánitól Dzsulfáig terjedő, példátlan méretű művellet hatásairól, különösen a kitelepített lakosságot érintő következményekről.¹¹ A 17. századi utazók már romként írják le Ánit, bár megjegyzik, hogy a hely még mindig őriz valamit egykori eleganciájából.

5 Uo. 174.

6 Mutaḫḫan, 2011. 155–156.

7 Uo. 156–159.

8 Uo. 161.

9 Clavicho spanyol diplomata feljegyezte, hogy a század első éveiben, Tabrizból hazatérve meglátogatta Ánit, és tiszteletét tette a városért felelős helyi tisztviselőnél. Áni városi rangját számos kéziratos kolofon is megerősíti. Lásd: Hakopyan, 1982. 335–336.

10 Sinclair, 2011. 186–201. Evliya Çelebi utazó megerősíti ezt az állapotot a helyszínen a 17. század közepén tett látogatása során. Lásd: Hakopyan, 1982. 353.

11 Hakopyan, 1982. 350–351.

A fenti összefoglalás epigráfiai adatokon, építészeti örökségen, pénzforgalmon, valamint különböző műfajú és nyelvű, főként nem örmény nyelvű forrásokon alapul. Áni olyan városként rajzolódik ki, amelynek története összetett és változásokkal teli, mégis viszonylag folyamatos, továbbá a végső hanyatlás hosszú időszakot követően, fokozatosan következett be. Mindazonáltal Áni fennállásának nagy részében jelentős nemzetközi kereskedelmi gócpontként és közigazgatási központként működött. A rendelkezésre álló források alapján nem úgy tűnik, hogy az elleneséges támadások – akár pusztítás, zűrzavar vagy a lakosság szétszórása révén – végzetes csapást mértek volna Áni gazdasági életképességére, noha alkalmanként okoztak átmeneti megrázkódtatásokat.

Az örmény közösség nyeresége az eredetlegendából

Hasonlítsuk most össze az elmondottakat a krími örmény közösség szájhagyomány útján fennmaradt történeti narratívájával, amelyen az uralkodó erdélyi változat alapul. Több évszázados szóbeli továbbadás után, melynek során feltehetően bizonyos, a szájhagyományozásra jellemző változásokon ment keresztül, először 1672-ben Martiros Ęrimec'i (Martiros Ghrimetsi, konstantinápolyi, majd jeruzsálemi örmény pátriárka) jegyezte le verses formában Kaffa (ma Theodosia) kulcsfontosságú központjának történetét.¹² A költő megemlíti, hogy a közösség eredetéről szóló történet nem könyvekben, hanem elbeszélések formájában terjedt, ami arra készítette, hogy mindenekelőtt a történész szerepét öltse magára. Ami feltűnő, az az, hogy a munkája négy egymással összefonódó jellemzőre helyezi a hangsúlyt: 1. a kollektív bűn, amely kiváltja az isteni haragot és büntetést, 2. a város teljes elpusztulása és a lakosság nagy részének megsemmisülése, 3. az életben maradtak fogságba esése, végül 4. szétszóródása. Ez a minta még hangsúlyosabb módon ismétlődik meg a költő egy másik, ugyanabban az évtizedben írt költeményében, amely a bibliai *Síralmak* könyvének újbóli elbeszélése, de valójában a zsidó és az örmény száműzetés közötti párhuzamokat hangsúlyozza.¹³

Az örmény pusztulás helyszíne Áni, amit teljesen leromboltak, míg a szerző a túlélőket úgy ábrázolja, mint akik messzire menekülnek. Ugyanakkor semmilyen pontos adat nem szerepel a műben, amely ezt a kivonulást ismert történelmi eseményekhez kapcsolná. Annak ellenére, hogy az elbeszélés a Krímre összpontosít, az ottani közösséget a népességszétszóródás szélesebb kontextusába helyezi, név szerint említve Dzsulfá (Nahicseván) és Van városát. Ezen a ponton kezdődik a szűkebb történet, amely egy olyan csoport vándorlását követi, amely átkelt a Kaszpi-tengeren, és egy időre Szarajban, a Dzsocsi Ulusz (a Mongol Birodalom északnyugati, az Arany Horda által ellenőrzött területe) fővárosában telepedett le, mielőtt Kaffába költözött. Ezt követően ez a csoport hasonlóképpen kettévált, egy rész

¹² Kirakos, 1961. 258–259.; Kirakos, 1986. 221–222.

¹³ Mik'ayelyan, 1964. 34–42.

helyben maradt, míg mások Akkermanban (Besszarábia) és Havasalföldön telepedtek le, ami végső soron Erdély irányába mutat. Az elbeszélés további része a krími közösség történetét követi nyomon egészen a szerző életének végéig.

A legenda és az anyagi kultúra emlékei

A szöveg érdekessége, hogy az örmények Kaffába érkezésének évét 1331-re teszi, és feljegyzí, hogy a félsziget legkorábbi lakosságát az örmények megjelenése előtt a görögök alkották, majd 1051-ben érkeztek a kipcsakok, „valamivel később” pedig a frankok (velenceiek és genovaiak). Az örmények megjelenéséről szóló, szájhagyományon alapuló történetet azonban a tárgyi kultúra emlékei és az írott források nem igazolják. A kaffai Szent Szárgisz örmény templomban található feliratot például 1047-re datálják, ami arra utal, hogy maga a szentély a 10. században épülhetett, tehát az 1330-as éveknél jóval korábban.¹⁴

A felirat összhangban áll számos más adattal, amelyek alátámasztják, hogy az örmény jelenlét a Krím félszigeten a 11. században kezdett virágzásnak indulni a nemzetközi kereskedelem révén.¹⁵ A kereskedelmi hálózatok összekötötték a Krímet más fekete-tengeri és balkáni örmény közösségekkel (például a kijevivel és a lvivvel stb.), többek között Akkermannal, ahol már a 10. században dokumentáltak örmény jelenlétet.¹⁶ Dzsulfa és Van városai szintén fontos szárazföldi kereskedelmi útvonalakon találhatók. Mindez arra utal, hogy Martiros szövegét úgy kell értelmezni, hogy az rögzíti és megerősíti a kaffai közösség alapítási legendáját, amely sztereotip módon az Ánihoz kötődő pusztulás és szétszóródás paradigmához társítja az örmény közösség eredetét, figyelmen kívül hagyva más tényezők szerepét a település fokozatos, több generáción át tartó békés fejlődésében.

Az elbeszélést alátámasztó tényezők

Valószínűleg a szájhagyomány is felelős azért, hogy az elbeszélés laza kapcsolatot teremt Áni és Kaffa között, mivel nem határozza meg pontosan, hogy milyen körülmények között kényszerítették távozásra az elmenekülőket. A hivatkozás pedig, amely a kaffai örmények származását az arisztokrata Pahlavuni-házhoz köti, arra enged következtetni, hogy az előkelő eredet és az Ániból való származás fontosabb volt a közösség önképében, mint az ősök útjának pontos, részleteket is tartalmazó megőrzése.¹⁷ Szaraj elhelyezkedéséből adódóan – a Belső-Ázsiába vezető kereskedelmi útvonal egyik csomópontjaként – a mongol korszakban valószínűleg jelentős forgalmat vonzott Anatólia felől, és olyanok is érkeztek, akiket a Dzsocsi

¹⁴ Uo. 46., 64. A korai feliratok jelentőségéről lásd: uo. 46–49.

¹⁵ Uo. 40–42.

¹⁶ Mik'ayelyan, 1964. 43., 62.; Manandyan, 1965. 184.

¹⁷ Ennek a nemesi háznak az Ánihoz való viszonyáról lásd: Matevosyan, 2015.

Ulusz üldözött az Ilhán Birodalom területére. A portyázások örmény foglyok deportálásával jártak, ami magyarázatot adhat az elbeszélés ezen elemére.¹⁸

Az elbeszélés pontosságát megkérdőjelező történelmi adatok

Áni 1236-ban mongol támadás áldozata lett, mivel nem volt hajlandó megadni magát, a jelek szerint azonban a város viszonylag gyorsan és különösebb nehézségek nélkül talpra állt.¹⁹ Továbbra is kiszolgált a nemzetközi forgalmat a Tifliszbe vezető útvonalon, a Bagaranon keresztül vezető másodlagos útvonalon és a Tebrizbe vezető főútvonalon,²⁰ amely Bagdad mongol pusztítása (1258) után az Ilhán Birodalom második kánja, Abáká kán (1265–1282) alatt a térség első számú kereskedelmi központjává vált. Az áruk részben tengeri úton érkeztek a Kelet-indiai-óceán felől, részben szárazföldi útvonalakon, majd folytatták útjukat vagy Trapezunton (ma Trabzon) keresztül Ániba, vagy Erzerum, Erzincan és Sivas érintésével dél felé, a kilikiai örmény kikötővárosba, Ayasba. Áni akkori virágzásáról jól tanúskodnak Rubruki Vilmos ferences szerzetes egymást követő beszámolóí,²¹ aki 1255-ben járt a városban, továbbá Bar Šauma rabbi beszámolóí, aki mintegy két évtizeddel később tanítványával, Markosz rabbival tett látogatást.²² A virágkort megerősítik különféle feliratok, valamint a Szent Megváltó templomának harangtornya, amelyet 1271-ben építettek. Mivel a kereskedelmi forgalomban bekövetkező változások gyakran csak hosszú idő elteltével jelentkeznek, úgy tűnik, hogy Áni képes volt átvészelni a 14. század első felének gazdasági visszaeséseit.

*Egy másik szóbeli történet, amely tovább erősíti:
a krími örmények Ániból származnak*

Vizsgáljunk meg most röviden egy másik, Kaffából származó elbeszélést, amely a közösség Ániból való származásáról ír. A szöveg, amelyet a kézirat főírója, Dawit' Ęrimec'i állított össze, az 1690-es, *Patmut' iwn Anec' woc' K' ēfēi* [A kaffai Áni lakosainak története] című menologium kolofonjában található.²³ A kódexet Kaffában írták, majd Nahicsevánba szállították. Lényeges, hogy a szerző ugyanazt a módszert követi, amelyet Martiros, ugyanabban a sorrendben halad, néha szinte szó szerint ugyanazt írja. Olyannyira, hogy megismétli elődje állítását: mivel a történet korábban csak szóbeli hagyományként létezett, ő az első, aki írásba foglalja a történetet. Még a forrásánál is jobban törekszik arra, hogy a közösség tekintélyes származását

18 Alpoyačean, 1955. 2. köt. 352. Érdemes megjegyezni, hogy Kirakosnak az 1236-os mongol támadásról szóló feldolgozása azt hangsúlyozza, hogy az arisztokratákat lemészárolták, míg a kézműveseket a nőkkel és gyermekekkel együtt elhurcolták.

19 Manandyan, 1965. 188.; Sinclair, 2011. 179.

20 Sinclair, 2011. 179.

21 Rubruki Vilmos, 1900.

22 Ezekről lásd: Mutafian, 2011. 161–162.

23 A kézirat jelenleg a jereváni Matenadaran gyűjteményében található (M7442 jelzet). A kolofon a 280–283. oldalt foglalja el. Megjegyzendő, hogy az *Anec' i* (Áni lakója) kifejezés már a címben jelzi azt a magasabb társadalmi státuszt, amelyre a közösség törekedett.

hangsúlyozza, valamint hogy az Ánira való hivatkozással, a „nemes lakóhelyünk” és a „fejedelmek és arisztokraták lakhelye” megjelöléssel a korabeli kereskedői középosztály önképét megerősítse.²⁴ Ez a társadalmi elit azután úgy jelenik meg, mint amely az örményeket a Krímbe vezeti a hosszadalmas úton, majd irányítja az építkezéseket, miközben a közösség ott megtelepszik. Dawit’ egy lényeges ponton eltér elődje, Martiros beszámolójától: Kirakos Gandzakec’i (1200/1202–1271) történetíró leírása alapján Áni pusztulását és a közösség szétszóródását a város 1236-os mongol elfoglalásához köti.

Hagyományos örmény irodalmi beszámoló Áni elpusztításáról

Mi a jelentősége Kirakos Gandzakec’i szövegének, amely egészen a 18. századig jelentős hatást gyakorolt az örmény történelem értelmezésére egészen a 18. századig? Kirakos széles körű kontextusban tárgyalja Áni elfoglalását 1236-ban a mongolok által, a kereszténység 4. század eleji felvételétől a 13. század második feléig terjedő időszakot átfogó történeti áttekintésben. A város elfoglalásának retorikailag kidolgozott ábrázolását két korábbi történés megemlézése előzi meg, és a leírás hangvételét baljós nyugtalanság hatja át. Az első esemény egy eskü megszegése és annak negatív következményei.²⁵ Áni nemesei megszegették II. Gagiknak tett hűség-
esküjüket, s ezzel elősegítették a bizánci uralom bekövetkezését és az önállóság elvesztését. Hasonlóképpen, a város lakossága méltatlanságot követett el Dioszkurosz szanahini apáttal szemben, aki 1037–1038-ban az örmények katolikosz-ként szolgált ellenfele, I. Petrosz Getadarj katolikosz (1019–1058) bebörtönzése idején.²⁶ Ezen vétek kedvezőtlen következményeként – a szöveg értelmezése szerint – Áni a szeldzsukok uralma alá került.²⁷

A mongol hadjáratral kapcsolatos fő szakasz ismételten a bűn elkövetését hangsúlyozza, majd megkezdí az elmélkedést a büntetésről. Annak ellenére, hogy a város bevehetetlen volt, az Isten, hogy megbüntesse a lakosságot a kevélysége miatt – „ahogyan az kezdettől fogva mindmáig történik” –, úgy rendezte el, hogy a mongolok arassanak győzelmet.²⁸ Csormaghan (1230–1241), a mongolok hadvezére követeket küldött, hogy a város adja meg magát, ám a tömeg megölte őket, ezzel felbőszítette az ellenséget, amely ostrom alá vette a várost és katapultokkal támadta az erődítményeket.²⁹ A támadás elkerülhetetlenül pusztuláshoz vezetett. Az eseményeket a szöveg úgy írja le, hogy a mongolok a bevonulásukkor az egész várost lerombolták, a férfilakosság nagy részét lemészárolták, beleértve a mágánsokat is – mindezt olyan jelenetekkel ábrázolva, amelyeket szándékosan úgy épített

24 A lvivi örmény közösség hasonló származási büszkeségéről lásd: Ališan, 1896. 202–204. Arisztokrata származásra vonatkozó állítások – hasonló okokból – a konstantinápolyi középosztálybeli örmény közösségben is felbukkannak a 19. század közepén.

25 Kirakos, 1961. 92.; Kirakos, 1986. 83.

26 Edesszai Máté, 1869. 88–89.; Edesszai Máté, 1993. 61.

27 Kirakos, 1961. 90.; Kirakos, 1986. 81.

28 Kirakos, 1961. 258.; Kirakos, 1986. 220.

29 Kirakos, 1961. 258.; Kirakos, 1986. 221.

fel a szerző, hogy komoly retorikai hatást fejtsenek ki és bibliai párhuzamokra utaljanak.³⁰ Végül megjelenik a szétszórátás motívuma is: a mongolok nőket, gyermekeket és néhány kézművest fogságba hurcoltak el. Dawit' ezt követően azzal folytatja az elbeszélést, hogy a város lakossága szétszóródott, főként a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger partvidékének különböző részein és azok hátszágában.

Az Áni elpusztításáról szóló hagyományos örmény narratíva mintázata

Felmerül a kérdés, hogy honnan ered a négyes mintázat – 1. a kollektív bűn kiváltja az isteni haragot és büntetést, 2. bekövetkezik a város teljes elpusztítása és a lakosság nagy részének megsemmisítése, 3. az életben maradtak fogságba esése, végül 4. szétszóródása –, amelyet Kirakos és a középkori örmény történétírók egész sorának műveiben megfigyelhetünk. Véleményünk szerint ennek oka abban rejlik, hogy a történészek vallási képzésben részesültek, illetve abban, hogy Áni sorsát a Kr. e. 6. századi Jeruzsálem sorsával hozták összefüggésbe.

A babiloni száműzetés meghatározó pillanat volt a zsidó történelemben, Júda monarchiájának végét jelentette, a főváros elpusztulását és a terület birodalmi provinciává való alakítását, továbbá a Templom szerepének újraértelmezését a zsidó vallásgyakorlatban, valamint a nép szétszóródását (a kényszerű babiloni fogságot, illetve a szomszédos államokban való menedék keresését). E kataklizma emléke olyan szövegekben öröklődött tovább, amelyek történeti beszámolót nyújtanak (2Kir 24–25; Jer 39–43), vallási értelmezést kínálnak a katasztrófa okairól (Jeremiás próféciái), illetve költői módon idézik fel a tragédia lelki hatását (Jeremiás siralmai). Vizsgáljuk meg először a történelmi körülményeket.

Az említett esemény Júda és a nemrég létrehozott Újbabiloni Birodalom közötti rossz viszonyból fakadt. A feszültség a következő évtizedekben egyre súlyosabb következményekhez vezetett. Az első jeruzsálemi ostrom (Kr. e. 605) adófizetési kötelezettség kiszabásával zárult. A fizetés megtagadása egy második ostromot (Kr. e. 597) eredményezett, amely a város és a Templom kifosztásával, a király, az udvar és az elit deportálásával, valamint a lakosság egy részének Moádba, Ammónba és Edómba való menekülésével végződött. A harmadik ostrom (Kr. e. 582/581) végleg megpecsételte Jeruzsálem sorsát: lerombolták a városfalakat, a királyi palotát, a Templomot és az előkelők palotáit. Zedekiás (Cidkija) király súlyos büntetést kapott, és az életben maradt lakosság nagy részét deportálták. A pusztítás miatt a nemzetközi kereskedelem megbénult, a lakosság nagy részének Babilonba és Egyiptomba telepítésével megkezdődött a későbbi zsidó diaszpóra kialakulása.³¹

Történelmi szempontból nézve ezek az események egyértelműen a nemzetközi politika összefüggésében magyarázhatók. Júda egymást követő királyai ebben az időszakban Egyiptomot támogatták Babilonnal szemben, ami vazallusa engedetlensége miatt kiváltotta II. Nabukodonozor megfontolt, de fokozatosan szigo-

³⁰ Kirakos, 1961. 258–259.; Kirakos, 1986. 221–222.

³¹ Stern, 2000. 45.

rodó válaszlépését. Ugyanakkor az események megítélésében hosszú távon a vallási nézőpont vált uralkodóvá, és végül a Szentírás meghatározó értelmezéssé vált. Jeremiás próféta isteni ítéletként ábrázolja a katasztrófát, amelyet különféle kollektív bűnök váltottak ki: a telhetetlenség és csalárdság (Jer 6,13), a rágalmazás és lázadás (Jer 6,28), a bálványimádás (Jer 10), valamint a szövetség megszegése (Jer 11); mindezeket pedig a szégyenérzet és a megbánás hiánya súlyosbítja (Jer 6,15). Eközben a *Siralmak könyve* – egy ősi közel-keleti irodalmi műfajt folytatva – a város pusztulását a történeti beszámolónál sokkal túlzóbb képekkel festi le, célja pedig a közösségi gyász kiváltása és ezáltal a bűnök miatti bűnbánat elősegítése.

A hagyományos örmény beszámoló és a Biblia közötti intertextuális kapcsolat

Hogyan értelmezzük a jeruzsálemi modell hatásait Áni esetében? A korábban elmondottak alapján az örmény történeti hagyomány három jól elkülöníthető szakaszra bontható: felemelkedés, pusztulás, majd később helyreállítás. A történetírók figyelme elsősorban a királyok és a katolikoszok cselekedeteire irányult, akiket a történelem fő alakjainak tartottak, és mivel többségük kolostorban, szerzetesi környezetben élt, különböző földrajzi régiókban, a város – mint olyan –, illetve a városi közösséget jellemző társadalmi-gazdasági folyamatok (mint például a kereskedelem vagy a kézművesség) iránt csekély érdeklődést mutattak. Áni városának jelentősége elsősorban abban rejlett, hogy királyi székhelyként szolgált, s ebből következően a megújuló monarchia büszkeségének szimbólumává vált. A második várossal 977-es megépítését – mindössze tizennégy évvel az eredeti fal 964-es felhúzása után – a királyi teljesítmény és pompa jelképeként dicsőítették, ám anélkül, hogy különösebben értékelték volna a kereskedelem nagyságát és bővülését, ami a népességnövekedést okozta, s ezáltal szükségessé tette a második fal építését.

II. Gagik csúcspontnak tekintett uralkodása után a történetírói diskurzusban az építkezés és növekedés narratívája fokozatosan átadta helyét a hanyatlás képének. A hanyatlást idegen inváziók sorozatának tulajdonították, ami kiváltotta, hogy a bűn és büntetés értelmezési keretében értékeljék az eseményeket. Mivel az írók egyúttal egyházi személyek is voltak, hajlamosak voltak a pusztulás képeinek túlzott hangsúlyozására, részben pedagógiai célzattal, az utókor számára szánt tanulságként. Ez a fajta értelmezés határozta meg a későbbi események, az 1045-ös bizánci támadás, az 1064-es szeldzsuk invázió, valamint az 1236-os mongol ostrom leírását is.

Ugyanakkor a jeruzsálemi modellben a szétszóródás válik a középkori örmény diaszpóra fejlődésének általános magyarázatává, a háborút tartva az összetett demográfiai változások elsődleges mozgatórugójának. Mivel a történetírók kevés érdeklődést mutattak az iránt, hogy milyen tényezők állnak a városok terjeszkedése mögött, figyelmen kívül hagyták a kereskedelmi hálózatok dinamikus ki- és átalakulását – pedig azok kulcsszerepet játszottak abban, hogy különböző csoportok új helyszínekre települtek, és benépesítették az adott gazdasági csomópontokat. Annak következtében, hogy Áni a késő középkorban fokozatosan marginalizálódott és kiszorult az örmény politikai és kulturális élet fő áramlatából, a hagyományos szemléletű kortárs történetírók – mint például T’ovma Mecop’ec’i (1386–1403)

és Arak'el Davrižec'i (1590–1670) – már nem élő, valóságos városként tekintettek rá, hanem csupán korábbi forrásokból származó adatokat közvetítettek.

Későbbi nézőpontok Áni folyamatos jelentőségéről

A 16–17. századi események nyomán lezajlott változások – így Nagy-Örményország hagyományos területének oszmán bekebelezése, Anatólia demográfiai átrendeződése a dzseláli-felkelés utóhatásaként, valamint az új, az egész féltekére kiterjedő örmény nyersselyem-kereskedelmi hálózat kiépülése, különösképpen Iránban és az európai országokban – fordulópontot jelentettek, és alapvető átalakulást hoztak az örmény valóságban.³² Mindez új nézőpontokat eredményezett Áni városát és annak általánosan elfogadott jelentőségét illetően. Az örményekről elterjedt toposz – az, hogy az örmények idegen államokban élő, hazával és stabil intézményekkel nem rendelkező népcsoport – a diaszpórában eredettörténetek születéséhez vezetett. Ezek az eredettörténetek a város szimbolikus tőkéjét használták fel arra, hogy a korabeli kereskedő és kézműves közösségeknek (mint a városi középosztály képviselőinek) a vágyott, dicsőséges származást közvetítsék, kiváltságos helyzetet és presztízszt sugallva, miközben továbbra is a hagyományos pusztulás–szétszóródás mintázatot követték. Ezek a történetek hasonló funkciót tölthettek be, mint az ókori és középkori örmény dinasztiák legendás leszármazási vonalai. Közben Áni városának „siratása” új nézőpontból bukkant fel: az elbeszélések nem a katasztrófa által megrendült kortársak nyers érzelmeit tükrözték, hanem a távoli örökösök szemléletét testesítették meg, akik azon töprengenek, mi lehetett volna Ániból,³³ vagy a lenyűgöző romok láttán vágy ébred bennük azok helyreállítására.³⁴ Az ilyen elmélkedések új mintákat hoztak létre: elképzelték, hogy a város ismét visszanyeri főváros szerepét, valamint azt is, hogy a 18–19. században lehetőség nyílik az örmény államiség újjászületésére.³⁵

32 Lásd: Griswold, 1983; Cowe, 2013. 320–323.

33 Kiváló példája ennek a jelenségnek Grigor Őšakanc'i (1756–1798 körül) *Kárhozat Áni városáról* című műve, amelyben a szerző arra utal, hogy szerette volna felfedezni a környéket, ezért végigsétált a falak mentén, felmérte a városi teret, megnézte a romos palotákat és templomokat.

34 Melik'-Ōhanjanyan, 1966. 200.

35 Tchobanian, 1996. 279., 281.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Ališan

1896 *Կամենից. տարեգիրք Հայոց* [Kamenic'. Az örmények krónikája]. Kiadta: Ališan, Lewond. Velence, 1896.

Alpoyačean

1955 Արշակ Ալփոյաճեան [Alpoyačean, Aršak]: *Պատմություն Հայ գաղթականության* [Az örmény diaszpóra története]. Vol. II. *Քրիստոսի ժԱ. դարէն մինչև միջին դարու լսխմանը* [A 11. századtól a középkor végéig]. Kairó, 1955.

Aristakēs Lastivertc'i

1985 *Aristakēs Lastivertc'i's History*. Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian. New York, 1985.

Bar Hebraeus

1932 *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus*. Translated from Syriac by Ernest A. Wallis Budge. Oxford, 1932.

Cowe

2013 Cowe, S. Peter: Print Capital, Corporate Identity, and the Democratization of Discourse in Early Modern Armenian History. In: *Le Muséon*, 126. (2013) 3–4. sz. 319–368. DOI: 10.2143/MUS.126.3.3005392.

Edessai Máté

1869 Մատթէոս Ուռհայեցի [Matt'ēos Urhayec'i]: *Պատմություն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ* [Matt'ēos Urhayec'i története]. Jeruzsálem, 1869.

1993 *Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*. Translated from the original Armenian with a commentary and introduction by Ara Edmond Dostourian. New York – London, 1993.

Greenwood

2011 Greenwood, Tim: The Emergence of the Bagratuni Kingdoms of Kars and Ani. In: *Armenian Kars and Ani*. Ed.: Hovannisian, Richard G. Costa Mesa, California, 2011. 43–64. (Historic Armenian Cities and Provinces, 10.)

Griswold

1983 Griswold, William J.: *The Great Anatolian Rebellion, 1000–1020/1591–1611*. Berlin, 1983. (Islamkundliche Untersuchungen, 83.)

Hakopyan

1982 Թադէոս Խաչատուրի Հակոբյան [Hakopyan, T'adeos X.]: *Անիի պատմություն. Գիրք 2 (1045 թ. մինչև անկումն ու անկախումը)* [Ani története. 2. kötet. Az 1045. évtől a város elpusztulásáig és elnéptelenedéséig]. Erevan, 1982.

Kirakos

1961 Կիրակոս Գանձակեցի [Kirakos Ganjakec'i]: *Պատմություն Հայոց* [Az örmények története]. Kiadta: Melik'-Ōhanjanyan, K. A. Erevan, 1961.

1986 *Kirakos Gandzakets'i's History of the Armenians*. Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian. New York, 1986.

Manandyan

1965 Manandyan, Hakob: *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*. Lisbon, 1965.

Matevosyan

2015 Կարեն Մաթևոսյան [Matevosyan, Karen]: *Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս* [Áni nemességének történetéből, avagy három Grigor Magistros]. Erevan, 2015.

Melik'-Ōhanjanyan

1966 *Պատմություն Փարեզի եւ Վեննայի, Պատմություն Վենետիկ Զաղաքին* [Párizs és Bécs története. Velence városának története]. Kiadta: Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան [Melik'-Ōhanjanyan, Karapet A.]. Erevan, 1966.

Mik'ayelyan

1964 Վարդգես Ալեքսանդրովիչ Միքայելյան [Mik'ayelyan, V. A.]: *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն* [A krími örmény kolónia története]. Erevan, 1964.

Mutafian

2011 Mutafian, Claude: Ani after Ani: Eleventh to Seventeenth Century. In: *Armenian Kars and Ani*. Ed.: Hovannisian, Richard G. Costa Mesa, California, 2011. 155–170. (Historic Armenian Cities and Provinces, 10.)

Mxit'ar Anec'i

1983 Մխիթար Անեցի [Mxit'ar Anec'i]: *Մատենա աշխարհավէպ հանդիսարանանաց* [Könyv a világ történetéről]. Kiadta: Margaryan, Hayrapet G. Erevan, 1983.

Rubruki Vilmos

1900 Ruysbroeck, Willem van: *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253–55: As Narrated by Himself. With Two Accounts of the Earlier Journey of John of Pian De Carpine*. Translated by William Woodville Rockhill. London, 1900.

Sinclair

2011 Sinclair, Thomas A.: Trade, Administration, and Cities on the Plateau of Kars and Ani: Thirteenth to Sixteenth Century. In: *Armenian Kars and Ani*. Ed.: Hovannisian, Richard G. Costa Mesa, California, 2011. 171–206. (Historic Armenian Cities and Provinces, 10.)

Stern

2000 Stern, Ephraim: The Babylonian Gap. In: *Biblical Archaeology Review*, 26. (2000) 6. sz. 45–51.

Tchobanian

1996 Tchobanian, Pavel: Ani et son mythe (XIIIe–XIXe siècles). In: *Arménie entre Orient et Occident. Trois mille ans de civilisation*. Dir.: Kévorkian, Richard. Paris, 1996. 277–285.

Vardanyan

1995 Սերգեյ Վարդանյանի [Vardanyan, Sergey]: *Հայաստանի Մայրաքաղաքները* [Örményország fővárosai]. Erevan, 1995.

S. PETER COWE

ANCESTRY FROM ANI

TALES OF LOSS AND GAIN

Contemporary Armenians feel deep affinities with the city of Ani. Ani is a capital that resonates with people much more than Tigranakert from Tigran II's empire, or Artašat, Duin, Bagaran, Širakawan, Kars, Sis and the others now emblazoned on the wall of the municipality building in Yerevan. A legend in its lifetime, hyperbole characterizes its descriptions, medieval writers frequently referring to its 1001 churches. My paper on Ani, where I explore its multiple

dimensions of continuing significance, is divided into four parts: 1. to provide a brief modern historical account of the city's ascendance and demise, 2. to review the oral history narrative of the Transylvanian Armenians' association with the medieval capital, 3. succinctly to explore the models behind that narrative, and 4. to contextualize some more modern perspectives on the city's continuing importance.

CONTENTS

The Multifaceted Dynamics of Ani's Remembrance (Elke Hartmann –Bálint Kovács)	317
<i>Studies</i>	
S. Peter Cowe: Ancestry from Ani: Tales of Loss and Gain	323
Elke Hartmann: The Lost Heritage of Kars	335
Zhenya Ghazaryan: Guardians of a Lost Heritage: Ethnographers of Van in the 19 th and Early 20 th Centuries	353
Karen Jallatyan: Photographic Encounters with the "Lost City" of Ani: A History of Fascination or Modern Historicity as Fascination	365
Konrad Siekierski: Armenian Pilgrimages to Ani, the Lost Homeland	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Discarding the Ottoman and Asserting the National: Armenian Diasporic Church Architecture in 1930s Lebanon	393
Péter Kiss: The Role of Ani, the Armenian Homeland, in the Chronicle of József Dondoni Vártán	425
Bálint Kovács: Transylvanian "Ani-Armenians" in Travelogue by Minas Bžškeanc'	433
Hakob Matevosyan: "Ani-Armenians" in Contemporary Hungary	457
<i>Book Reviews</i>	
Memory, Loss, and Return (Konrad Siekierski)	469
Caucasian Albania (Christine Baghdasaryan)	473
Armenians in Bulgaria: Identity and Historical Memory (Kima Saribekyan)	477

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

